

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 10 Sayı: 50 Volume: 10 Issue: 50

Haziran 2017 June 2017

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DUYU ORGANLARIYLA KURULAN DEYİMLER*

THE IDIOMS FORMED BY SENSE ORGANS IN TURKEY TURKISH

Yasemin ÇELİK**

Öz

Bilindiği gibi Türkçe, söz kalıpları, özellikle de deyimler bakımından oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Bu nedenle söz kalıpları her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiş ve hâlâ da çekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde duyu organlarıyla (*burun, deri, dil, göz ve kulak*) kurulan deyimler üzerinde durulmuştur. Çalışmada deyimler, belirledikten sonra olumlu ve olumsuz özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Böylece hangi duyu organlarının olumlu hangisinin olumsuz anlamda kullanıldığı ya da aynı duyu organının hangi durumlarda olumsuz hangi durumlarda olumlu anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Şimdiye kadar deyimler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak duyu organlarıyla kurulan deyimler ve bunların anlam özellikleri ile ilgili karşılaştırmalı çalışmalar yeterince yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın yapılan diğer çalışmalarla birlikte alana katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Deyim, Duyu Organları, Anlam Bilgisi.

Abstract

As it is known, Turkish has a very rich material in terms of phrases, especially idioms. For this reason, the phrases have always attracted and still attract the attention of the researchers. This study focused on idioms in Turkey Turkish which include sense organs (nose, skin, tongue, eyes and ears). After the idioms are specified, these phrases are classified according to their positive and negative characteristics in the study. Thus, it has been determined which sensory organs are used in positive sense or negative sense, and/or in which situations the same sensory organ is used in a negative way and in which situation it has a positive meaning. So far, many studies have been done on idioms. However, there are not enough comparative studies on the idioms formed by sense organs and their meaning features. Therefore, we think that this study will contribute the field with the previous researches.

Keywords: Turkey Turkish, Idiom, Sense Organs, Semantic.

1. Giriş

Deyimler, geçmiş yüzyıllardan günümüze ulaşan en önemli dil ve kültür malzemelerinden biridir. Bilindiği gibi Türkçe, söz kalıpları, özellikle de, deyimler bakımından oldukça zengindir.

Deyimlerle ilgili en güzel örneklere tanıklarıyla birlikte 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't Türk* adlı Türkçenin bilinen ilk tarihsel sözlüğünde karşılaşmaktayız. 11. yüzyıldan 21. yüzyıla kadarki en az 100 yıllık süreçte, başta *Divanü Lügati't Türk* olmak üzere başka bazı eserlerdeki kimi deyimlerin günümüz Türkiye Türkçesine hiç değişmeden, kimilerinin değişikliğe uğrayarak gelmesi ve değişen yaşam şartlarıyla birlikte günümüzde yeni deyimlerin türetilmiş olması Türkçenin söz varlığına katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki deyimler incelenirken içerisinde *burun, deri, dil, göz ve kulak* gibi duyu organları ile ilgili olanlar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın malzemesini oluşturan sözünü ettiğimiz duyu organları, Türk Dil Kurumu'nun "www.tdk.gov.tr" sitesinde yer alan *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'ndeki ilgili deyimler üzerinden incelenmiştir. Buna göre, sözü edilen duyu organlarıyla kurulan deyimlerin sayısının göz ardı edilemeyecek derecede fazla olduğu görülmüştür. Çalışmada deyimler, öncelikle içerisinde geçen organ adına göre alfabetik olarak sıralanmış ve bunlar da kendi içlerinde olumlu ve olumsuz oluşlarına göre sınıflandırılmıştır. Böylelikle hangi organ adı ve/veya adlarının olumlu, hangilerinin olumsuz ve hangilerinin hem olumlu hem de olumsuz anlamlı deyimlerde kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Şimdiye kadar deyimler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak duyu organlarıyla kurulan deyimler ve bunların anlam özellikleri ile ilgili karşılaştırmalı olarak yeterli sayıda çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla da bu çalışmanın, deyimlerle ilgili bu boşluğu gidereceğini düşünmekteyiz.

Türkçede *deyim* için farklı terimlerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Kaynakların büyük bir kısmında *deyim*, diğerlerinde ise *tabir* sözcüğüne yer verilmiştir. Örneğin E. Kemal Eyüboğlu (Eyüboğlu, 1973), Ömer Asım Aksoy (Aksoy, 1995), Numan Kartal (Kartal, 1990) ve Yusuf Çotuksöken (Çotuksöken,

* Bu çalışma, 24-26 Şubat 2017 tarihinde Çukurova Üniversitesi tarafından düzenlenen 18. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Öğr. Gör., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1992) çalışmalarında *deyim* terimini kullanmışlardır. E. Kemal Eyüboğlu, *deyim'in dil devriminden önce tabir sözcüğü ile karşılandığını ifade etmiştir* (Eyüboğlu, 1975: V).

Mustafa Nihat Özön, *deyim için tabir sözcüğünü kullanmış* (Özön, 1945) ve Ebüzziya'nun *deyim için tabir yanında ıstılah sözcüğünü de kullandığını belirtmiştir* (Özön, 1945: XXIX).

Kaynaklarda deyimlerle ilgili şu tanımlamalar ve bilgiler yer almaktadır:

Türkçe Sözlük'te deyim, "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir." (Türkçe Sözlük, 2011: 651) biçiminde verilmiştir.

Vecihe Hatipoğlu, *Kelime Grupları ve Kuralları* adlı çalışmasında deyim tanımı "Deyim, anlatım gücünü arttırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır." biçiminde yapmıştır (Hatipoğlu, 1988: 221).

Numan Kartal, *Türkçe Deyimler Sözlüğü'nde deyim, "Çoğu sözlük anlamından ayrı bir anlam taşıyan ve birden fazla sözcükten oluşan kalıplaşmış söz topluluğu."* olarak açıklamıştır (Kartal, 1990: IV).

Leyla Subaşı Uzun *Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri* adlı çalışmasında deyim, "Birden çok göstergenin bir arada kullanıldığı yapı" olarak tanımlamıştır (Uzun, 1991: 29).

Yusuf Çotuksöken, *Deyimlerimiz* adlı çalışmasında deyim, "En az iki sözcükten kurulan, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü arttıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, kalıplaşmış söz öbeklerine verilen addır." biçiminde tanımlamıştır (Çotuksöken, 1992).

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü'nde "Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği."* olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 1992: 43).

Ömer Asım Aksoy *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I'de deyim, "Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce."* biçiminde vermiştir. Ayrıca Aksoy ise deyimlerin, atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçları olduğuna, en az iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluştuğuna, genel kural niteliğinde bir söz özelliği taşımadığına değinmiştir. Aksoy, deyimleri biçimsel ve kavramsal olarak sınıflandırmıştır. Buna göre Aksoy deyimleri, biçimsel olarak sözcük öbeği durumundaki deyimler ve tümce durumundaki deyimler olmak üzere ikiye ayırmıştır (Aksoy, 1995: 38-40). Aksoy deyimleri, kavramsal olarak ise, sözcüklerin gerçek anlamının dışında olan kalıplaşmış sözden çıkan anlam ve sözcüklerin gerçek anlamının dışında olmayan kalıplaşmış sözden çıkan anlam olmak üzere ikiye ayırmıştır (Aksoy, 1995: 40-43).

Osman Bolulu, *Deyimler-Deyimleyemeyenler* adlı çalışmasında deyim "Anlatım gücünü arttırmak, anlatımı renkli, canlı kılmak için birden çok sözcükle kurulmuş, kiminde de mantık dışı, mecazlı ve kalıplaşmış anlatım birimleri." olarak tanımlamıştır (Bolulu, 1998: 17).

Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde deyim, "Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz."* biçiminde tanımlamıştır (Hengirmen, 1999: 116).

Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde deyim, "Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplama; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz."* biçiminde ifade etmiştir (Vardar, 2002: 71).

Doğan Aksan deyim "Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan sözdür." olarak tanımlamaktadır (Aksan, 2007: 35). Ayrıca Doğan Aksan, deyimlerin "Bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısaca maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükteli buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli olan sözler olduğunu ifade etmiştir (Aksan, 1999: 91).

Hatice Şahin ise deyimleri, "Dillerin anlatım yollarını çeşitlendiren, somut, gerçek anlamdan yola çıkarak soyut durumları somutlaştırmada son derece etkili olan, bir dilin söz varlığında önemli bir yere sahip dil birlikleri." biçiminde tanımlamış, deyimlerin aynı dili konuşan insanların dünyaya bakış, algılayış ve aktarış yollarındaki ortaklığı anlattığını ve böylelikle de dilin birleştirici özelliğinin, deyimlerde kendini daha etkili bir şekilde hissettirdiğini ifade etmiştir (Şahin, 2009: 2035).

Örneklere ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü'nde deyimler hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "Deyimler, kalıplaşmış sözlerdir. Donmuş, kemikleşmiş hâledirler. Sözcüklerindeki ufak bir değişme bile onların anlamlarını değiştirir; kısa ve özlüdürler, en az iki sözcükle kurulurlar, çoğunlukla master hâlinedirler, fiil çekimine girerler, çoğunda kalıplaşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamı dışındadır; bazı deyimlerde ise anlam, sözcüklerin gerçek anlamına uygundur. Bir dua veya ilençteki kalıplaşmış söz topluluğu onun deyim sayılmasına elverişli bir anlatım güzelliği ve çekiciliği taşıyorsa

deyim sayılabilir, kimi deyimlerin doğuş nedenleri bir olay ya da hikâyeye dayanmaktadır." (Saraçbaşı ve Münnetoğlu, 2002: 7-8) .

Genel olarak deyimler bir duyguyu, bir düşünceyi, bir durumu ya da bir kavramı gerçek anlamının dışında ya da gerçek anlamıyla etkili bir biçimde anlatan, en az iki sözcükten oluşan kalıp sözler biçiminde tanımlanabilir. Her ne kadar kaynaklarda deyimler üzerine verilen bilgiler benzerlik gösterse de deyimlerin tespiti ve sınıflandırılması bakımından bazı sıkıntılar olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bazı çalışmalarda deyimler atasözleri, birleşik sözcükler, terimler, argo sözcükler, dua ve beddualar, kalıp sözler ile karıştırılmaktadır. Bu karışıklık, deyimler üzerine anlamsal ve biçimsel yönden yapılacak çok sayıda çalışma ile çözüme kavuşabilir.

Bilindiği gibi bir dilin söz varlığı içerisinde sözcükler, atasözleri, deyimler ve kalıplaşmış sözler gibi unsurlar yer almaktadır. "Bu unsurlar, o dili kullanan insanların maddi ve manevi kültürlerinin, yaşam biçimlerinin yansıtıcısı olan unsurlardır." (Şahin, 2004: 1.). "Temel söz varlığı deyince akla ilk gelen unsurlar, organ adları başta olmak üzere insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan hareketleri, akrabalık ilişkilerini, sayıları ve bunlarla doğrudan ilgili olan diğer kavramları yansıtan sözcüklerdir." (Aksan, 1995: 26). Doerfer de Altay dillerinin akrabalıkları üzerine değerlendirme yaptığı çalışmasında organ adlarını temel sözcükler olarak değerlendirmiş ve bunları ana temel sözcükler, ara temel sözcükler ve yan temel sözcükler olmak üzere üçe ayırmıştır (Doerfer, 1980-1981: 1). Doerfer, ana temel sözcüklerin, güçlü ve önemli bir fizyolojik işlevi olan, özellikle dikkat çeken ve etkileyici bir izlenim uyandıran, genel kavramları gösteren organlar olduğunu (*baş, göz, el, ayak* vb.), yan temel sözcüklerin ise çoğu kez yüzey adı olan, dikkati çekmeyen ve çok özel ya da çok genel kavramları karşılayan organlar olduğunu belirtmiştir (*alın, deri, işaret parmağı, azı dişi* vb.) (Doerfer, 1980-1981: 4).

Levent Doğan da temel sözcüklerin söz varlığında birinci sırayı aldıklarını, biçim bilimsel bakımdan kapalı olduklarını, anlamsal bakımdan güçlü olduklarını ve anlamlarını uzun süre koruduklarını, art zamanlı ve eş zamanlı uyumlarının olduğunu, az değiştiklerini, sözcük yapım kaynağı olduklarını, anlatım bilimi açısından yansız olduklarını, anlamsal bakımdan gelişebilir olduklarını, dilde sıklıkla kullanıldıklarını, çağrışım önceliklerinin olduğunu ve deyimlerde kullanımlara kaynaklık ettiklerini ifade etmiştir (Doğan, 2005: 141-159).

"Türkçe, somutlayan bir dil olarak pek çok anlamı, insan bedeni ve bedeninin bölümlerini kullanarak vermekte ve pek çok kalıp söz ve deyimleri de bedenin bölümleriyle ve organlarla oluşturmaktadır." (Özezen ve Ördem, 2007: 1). Dolayısıyla da organ adları, Esi Türkçeden günümüze Türkçenin söz varlığı içerisinde önemli bir yer tutmakta ve deyimlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesinde duyu organlarıyla ilgili deyimlerin ve bunların anlamsal farklılıklarının ortaya konulması, bu deyimlerin hangi organ adında olumlu hangi organ adında olumsuz anlam kazandığı yani hangi organ adlarına, daha çok, olumlu hangilerine olumsuz anlam yüklendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Şimdi, sözünü ettiğimiz duyu organlarının hangi deyimler içerisinde olumlu, hangilerinde olumsuz anlamda kullanıldığını değerlendirelim:¹

2. Duyu Organlarıyla Kurulan Deyimler²

Burun İle İlgili Deyimler

Burun İle İlgili Olumlu Anlamdaki Deyimler³

burnu bile kanamamak

burnuna koymak

burnunun yeli kırılmak

Burun İle İlgili Olumsuz Anlamdaki Deyimler

burun bükmek

burun kıvrırmak

burun şişirmek

burun yapmak

burnu büyülemek

burnu çenesine değmek

burnu Kafdağı'na çıkmak (veya varmak)

burnu Kafdağı'nda (olmak)

burnu kırılmak

¹ Bu çalışmada, sözü edilen deyimlerin anlamları, bildikleri varsayılarak ayrıca açıklanmamıştır.

² Bu çalışmada, yalnızca masterla kurulan deyimler üzerinde durulmuştur.

³ Bu çalışmada, olumlu ve olumsuz anlamda kullanılan deyim ifadesi, imla kılavuzundaki anlamlar dikkate alınarak "genel" in görüşüne göre belirlenmiştir.

burnu sızlamak
burnundan gelmek
burnuna girmek
burnuna karıncalar dolmak
burnunda tütme
(birinin) burnundan ayrılmamak
burnundan düşen bin parça olmak
burnundan getirmek
burnundan (fitil fitil) gelmek
burnundan kıl aldırılmamak
burnundan solumak
burnundan yakalamak
burnunu çekmek
burnunu kırmak
burnunu sıksan canı çıkacak
burnunu sokmak
burnunu sürtmek (veya burnu sürtülmek)
burnunun dibine sokulmak
burnunun dikine (veya doğrusuna) gitmek
burnunun ucundan ötesini (veya ilerisini) görmemek
burnunun ucunu görmemek
burnunun yeli harman savurmak

Deri İle İlgili Deyimler

Deri İle İlgili Olumsuz Anlamdaki Deyimler

derisi kemiklerine yapışmak
derisine sığmamak
derisini yüzmek

Dil İle İlgili Deyimler

Dil İle İlgili Olumlu Anlamdaki Deyimler

dilden düşmez olmak
dile gelmek
dile getirmek
dile vermek
dili açılmak
dili alışmak
dili çözülmek
dili durmak
dili varmamak

Dil İle İlgili Olumsuz Anlamdaki Deyimler

dil ağız vermemek
(birine) dil çıkarmak
dil (veya diller) dökmek
dil uzatmak
dile (veya dillere) düşmek
dili ağırlaşmak
dili bir karış olmak
dili bir karış dışarı çıkmak (veya sarkmak)
dili boğazına akmak
dili damağına yapışmak (veya dili damağı kurumak)
dili dolaşmak
dili dönmek
dili durmamak
dili kılıçtan keskin olmak
dili sürçmek
dili tutulmak
dili uzamak
dili yanmak
dilinde tüy bitmek

dilinden anlamak
dilinden (veya dilden) düşürmemek
diline sağlam olmak
dilini bağlamak
dilini tutmak
dilinin altındaki baklayı çıkarmak
dilinin ucuna gelmek
dillere destan olmak

dilinden kurtulamamak
diline (veya dile) dolamak (veya takmak)
(birinin) diline düşmek
diline kira istemek
diline pelesenk etmek
diline virt etmek
dilini değıdirmemek
dilini kesmek (veya kesip oturmak)
dilini tutamamak
dilini yutmak
dilinin altında bir şey olmak
dilinin cezasını (veya belasını) çekmek (veya bulmak)
diliyle sokmak
diliyle tutulmak (veya yakalanmak)
dillerde dolaşmak (veya gezmek)

Göz İle İlgili Deyimler

Göz İle İlgili Olumlu Anlamdaki Deyimler

göz (veya gözünün) kuyruğuyla bakmak
göz (veya gözünün) ucuyyla bakmak
göz açıp kapayıncaya kadar
göz atmak
göz doldurmak
göz doyurmak
göz gezdirmek
göz kamaştırmak (veya almak)
göz kırpma
göz kulak olmak
göz süzmek
göz ucuyyla görmek
göz ucuyyla süzmek
göz yummamak
gözaydın etmek
gözaydına gelmek
gözaydına gitmek
gözden geçirmek
gözden uzaklaşmak
gözden uzak tutmak
göze çarpmak
göze girmek
göze görünmek
gözle görülür, elle tutulur hâle gelmek
gözü (veya gözleri) okşamak
gözleri berraklaşmak
gözleri ışıklı (olmak)
gözleri parlamak (veya parıldamak)
gözlerinden okumak
gözlerinin içi gülmek

Göz İle İlgili Olumsuz Anlamdaki Deyimler

göz açamamak
göz açtırmamak
göz ardı etmek
göz boyamak
göz dikmek
göz alabiliğine
göz etmek
göz göre göre
göz gözü görmemek
göz kaş süzmek
göz kesilmek
göz kırpmadan
göz kırpmamak
göz koymak
göz yıldırma
göz yummak
gözden (veya gözünden) düşmek
gözden çıkarmak
gözden gönülden çıkarmak
gözden irak tutmak
gözden irak tutulmak
gözden (veya gözünden) kaçırmak
gözden (veya gözünden) kaçmak
gözden kaybetmek
gözden kaybolmak
gözden nihan olmak

gözü (veya gözleri) açılmak
gözü alışmak
gözü doymak
gözü gibi sakinmek (veya saklamak veya esirgemek)
gözü gibi sevmek
gözü gönü açılmak
gözü ısırmak
gözü ilişmek
gözü (veya gözleri) kamaşmak
(birini veya bir şeyi) gözü tutmak
gözüne (veya gözlerine) bakmak
gözüne çarpmak
(birinin) gözüne girmek
gözüne ilişmek
gözüne kestirmek
gözünü (veya gözlerini) açmak
(birinin) gözünü açmak
(bir kadın bir erkekte) gözünü açmak
(bir yerde) gözünü açmak
gözünü alamamak
gözünü ayırmamak
gözünü dört açmak
gözünü üstünden ayırmamak
gözünün bebeği gibi sevmek
gözünün (veya gözlerinin) içine bakmak
gözünün üstünde kaşın var dememek
gözünün önüne gelmek
gözüyle görmek
gözüyle (veya gözleriyle) tartmak

gözden (veya gözünden) sürmeyi çalmak (veya çekmek)
göze almak
göze diken olmak
göze batmak
göze gelmek
göze görünmemek
gözleri bayılmak
gözle yemek
gözleri buğulanmak (veya bulutlanmak)
gözleri çivilenmek
gözleri çakmak çakmak (olmak)
gözleri çukura gitmek (veya kaçmak)
gözleri dolmak (veya dolu dolu olmak)
gözleri dönmek
gözleri fıldır fıldır olmak
gözleri fıldır fıldır etmek
gözleri kan çanağına dönmek (veya kanlanmak)
gözleri kapanmak
gözleri sulanmak
gözleri süzülme
gözleri şıldır şıldır dönmek
gözleri takılıp kalmak
gözleri velfecri okumak
gözleri yaşarmak

gözlerinde şimşek çakmak
gözleri yuvalarından (veya evinden) fırlamak
(veya uğramak)
gözlerine inanmamak
gözlerine mil çekmek
gözlerini bayıltmak
gözlerini belirtmek
gözlerini bitirmek
gözlerini devirmek
gözlerini fal taşı gibi açmak
gözlerini kaçırmak
gözlerinin içine kadar kızarmak
gözü akmak
gözü almamak
gözü arkada kalmak
gözü bulanmak
gözü büyükte olmak
gözü dalmak
gözü değmek
gözü (veya gözleri) dönmek
gözü dumanlanmak
gözü dünyayı görmemek
gözü gitmek
gözü görmemek
(birini veya bir şeyi) gözü görmez olmak
gözü göz değil
gözü hiçbir şey görmemek
gözü kalmak
gözü (veya gözleri) kararmak
gözü (veya gözleri) kaymak (veya kaçmak)
gözü kesmek
(birini veya bir şeyi) gözü kesmemek
gözü kızmak
gözü korkmak
(bir şeyde) gözü olmak
gözü (veya gözleri) (bir şeyde veya bir şeyin
üzerinde) olmak
(bir şeyde) gözü olmamak
gözü sönmek
(birinden) gözü su içmemek
gözü (veya gözleri) takılmak
gözü toprağa bakmak

Kulak İle İlgili Deyimler

Kulak İle İlgili Olumlu Anlamdaki Deyimler

kulak asmak
kulak kabartmak
kulak kesilmek
kulak kıvrırmak
kulak tutmak
kulak vermek
kulağı (bir şeyde) olmak
kulağına çalınmak
kulağı okşamak
kulağına fısıldamak
kulağına gelmek
kulağına girmemek

Kulak İle İlgili Olumsuz Anlamdaki Deyimler

kulak arkası (veya ardı) etmek
kulak (veya kulaklarını) tıkamak

gözü uyku tutmamak
gözü (veya gözleri) üstünde kalmak
gözü yememek
gözü yılmak
gözünde büyümek
gözünde büyütmek
(bir şey birinin) gözünde olmamak
gözünde (veya gözlerinde) şimşek (veya
şimşekler) çakmak
gözünde tütme
gözünden kıskanmak
gözünden (veya gözlerinden) uyku akmak
gözünden (veya gözlerinden) yaş (veya yaşlar)
boşanmak
gözüne batmak
gözüne diken olmak
gözüne hiçbir şey görünmemek
gözüne karasu inmek
gözüne sokmak
gözüne uyku girmemek
gözünü ağartmak
(bir şey) gözünü almak
(birinin bir şey) gözünü bağlamak
(bir şeyin) gözünü çıkarmak
gözünü daldan budaktan (veya çöpten)
esirgememek (veya sakınmamak)
gözünü (veya gözlerini) dikmek
gözünü doyurmak
gözünü (veya gözlerini) duman bürümek
gözünü gözüne dikmek
gözünü hurs bürümek
gözünü (veya gözlerini) kan bürümek
gözünü (veya gözlerini) kapamak
gözünü karartmak
gözünü kin bürümek
(birinin) gözünü korkutmak
gözünü (veya gözlerini) oymak
gözünü seoda (veya aşk) bürümek
gözünü yıldırım
gözünü yummak
(birinin) gözünün yaşına bakmamak
gözünün önünü görmemek

kulağına gitmek
kulağına inanmamak
kulağına kar suyu kaçırmak
kulağına kar suyu kaçmak
kulağına küpe olmak (veya etmek)
kulağına söylemek
kulağını açmak
(birinin) kulağını çınlatmak
kulakları uğuldamak
kulaklarının pasını gidermek

kulak (veya kulağını) tırmalamak
kulağı ağır işitmek

kulağı dikilmek
kulağı duvar olmak
kulağı ters taraftan göstermek
kulağı olmamak
kulağına çarpmak
kulağına koymak (veya sokmak)
(birinin) kulağını bükmek
(birinin) kulağını çekmek
kulağını doldurmak

kulağını sağır etmek
kulağının üzerine yatmak
(birinin) kulağının zarı patlamak
kulakları dolmak
kulakları paslanmak
kulakları patlatmak
kulaklarına kadar kızarmak
kulaklarını dikmek

3. Sonuç

Deyimler, bir milletin hayata bakış açısını, inançlarını, duygu ve düşüncelerini yansıtan etkili anlatım araçlarıdır. "Deyimlerin şekil, anlam ve konularına göre incelenmesi gerekmektedir (Hamıdov, 2006: 39). İnsan vücuduyla ilgili deyimler, insan ilişkileriyle ilgili deyimler, hayvanlar dünyasıyla ilgili deyimler vb." Deyimlerin bu şekilde incelenmesi, deyimlerin en uygun, yerinde ve verimli olarak kullanılmasını sağlayacaktır (Hamıdov, 2006: 39).

İnsan bedeni, bugüne kadar pek çalışmaya malzeme olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Çünkü insanlar, dili kullanma yeteneğini kazanana kadar, jest ve mimiklerle beden ve organlarını kullanarak anlaşma yolunu seçmiştir. Dolayısıyla da ilk olarak zihinde oluşan ya da tasarlanan ve sözlü olarak ortaya çıkan dil, organların ve bedenin bölümleriyle somutluk kazanmış ve destek bulmuştur (Şahin, 2009: 2035).

Bir dilin söz varlığını meydana getiren kalıp ifadelerde, deyimlerde, atasözlerinde organ isimleri ve bedenin bölümleri ile ilgili sözcüklere yer verilebilir. Bu anlamda, kalıp ifadeler, deyimler ve atasözleri her ne kadar- çoğunlukla- soyut anlam ifade etseler de organ adlarıyla kullanıldıklarında bir nevi somutlaştırma işleviyle karşımıza çıkmaktadırlar. Çünkü deyimler, soyut kavramları açıklamak için somut kavramlara başvurulması demektir.

Beden-dil ilişkisi, bilişsel dil bilimin temel motivasyon noktasıdır. Bilişsel dil bilimle dil bilimde ilk kez, kavramsallaşma, kavramsallaştırma, bedenselleşme, bedenselleşmiş kavram, deneyim aracılığıyla kavram, beyin aracılığıyla mantık kurma, algılanabilir temel kategoriler ile düşünsel kavramların beden aracılığıyla inşa edilmesi gibi ilkeler ön plana çıkmıştır. (Lakoff- Johnson, 1980). Beden-dil ilişkisinin yanı sıra dış dünya-dil ilişkisi metaforik ifadelerin kaynağıdır. Dolayısıyla da deyimler, genel olarak kavramsal metaforlardır.

Türkçede, deyimler anlamı, biçimsel özellikleri vb. bakımdan farklılık göstermektedir. Deyimler, Doğan Aksan'ın da belirttiği üzere, "Bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısaca maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükteli buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli olan sözlerdir (Aksan, 1999: 91). Dolayısıyla da o dile ait olan her şey, deyimlerin söz varlığını meydana getirerek, o dilin kültürel özellikleri hakkında söz söylenmesine olanak verir. Türkçenin söz varlığına bakıldığında da, insanların yaşamlarında genellikle birinci derece rol oynayan sözcükler, deyimlerde yer bulmuşlardır. İnsanların yaşamında birinci derece rol oynayan sözcüklerin içerisinde ise, organ adları da gelmektedir.

Türkçedeki deyimlere baktığımızda, organ adlarının ve insan bedeninin bölümlerinin deyimler içinde çok sık ve işlek bir biçimde kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmada ise organ adlarından yalnızca *burun*, *deri*, *dil*, *göz*, *kulak* ile ilgili deyimler üzerinde durulmuştur.

Türkçedeki deyimler incelendiğinde, bir kavrama genellikle olumlu veya olumsuz anlamlardan biri yüklenirken, duyu organlarına (ya da diğer organ adlarıyla kurulan deyimlere) beklenenin aksine bazen olumlu bazen de olumsuz anlam verildiği görülmektedir. Hatta daha da ilgi çekici olan, aynı organ adının bazı durumlarda olumlu bazı durumlarda ise olumsuz anlamlı deyimlerin içerisinde kullanılmasıdır. Örneğin *göz* ile ilgili yalnızca olumlu anlamlı (*göze girmek*) değil olumsuz anlamlı (*göze batmak vb.*) deyimler de ortaya konulmuştur. Aslında *göz*'ün görme organı olması, diğer organlara göre daha ön planda olması nedeniyle olumlu anlamda kullanılması beklenirken, kullanım yerlerine bakıldığında daha çok olumsuz anlamlı deyimlerde kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla da *göz* ile ilgili kurulan deyimlerin hem olumlu hem de olumsuz anlamlı olarak kullanıldığı görülmüştür. Aynı durum, diğer organ adları için de geçerlidir (Çalışmada bu durum, örneklenmiştir). Sözü edilen bu durum, organ adları ile kurulan deyimleri, diğer deyimlerden ayırmaktadır. Dolayısıyla da, çalışmada duyu organları olan burun, deri, dil, göz ve kulak üzerinde durularak bunların farklı anlamsal özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, öncelikle bu, beş duyu organı, içerisinde yer aldıkları deyimlere göre alfabetik olarak sıralanmış ve bunlar da kendi içerisinde olumlu ve olumsuz anlamda kullanılışlarına göre incelenmiştir. Böylelikle de, hangi organ adının olumlu hangisinin de olumsuz işlevler edindiği belirlenmiştir.

Çalışmada toplam 319 adet deyim incelenmiştir. Bunlardan 218'i olumsuz, 101'i de olumlu anlamda karşımıza çıkmaktadır.

Genel olarak bakacak olursak duyu organlarıyla kurulan deyimlerin büyük kısmını göz (188) oluşturmakta ve onu *dil* (51), *kulak* (43), *burun* (34) ve *deri* (3) takip etmektedir. Buna göre, çalışmada sözü edilen duyu organlarından *göz*, *kulak*, *burun* ve *dil* ana temel organ adları olarak kabul edildiği için bunların deyimlerde büyük oranda kullanıldığı ve bunlardan *göz*'ün de söz varlığında birincil düzeyde olan yüz bölgesinde olması nedeniyle daha fazla dikkat çekmesi, diğer sözcüklere göre anlam olarak zihinde daha kuvvetli yer bulması ve çağrışım önceliğine göre ilk akla gelen organ olması nedeniyle kullanım sıklığının deyimler içerisinde diğer organ adlarına göre daha fazla olduğu söylenebilir. Yan temel organ olan *deri*'nin ise daha az dikkat çeken, yalnızca bir yüzey adı olması nedeniyle en az kullanılan duyu organı olduğu söylenebilir. Hatta *deri*, yalnızca olumsuz anlamlı deyimlerde karşımıza çıkmaktadır.

İçerisinde duyu organları bulunan bu deyimleri anlamsal olarak değerlendirdiğimizde, büyük oranda "olumsuz" olarak kullanıldıklarını söyleyebiliriz. Şöyle ki, *burun* ile kurulanların 31'i, *deri* ile kurulanların 3'ü, *dil* ile kurulanların 34'ü, *göz* ile kurulanların 129'u ve *kulak* ile kurulanların 21'i olumsuzdur.

İçerisinde duyu organları bulunan deyimler, olumlu anlamda da kullanılmışlardır. Örneğin *burun* ile kurulanların 3'ü, *dil* ile kurulanların 17'si, *göz* ile kurulanların 59'u, *kulak* ile kurulanların 22'si olumludur. Ancak *deri* ile kurulan deyimlerin hiçbiri, olumlu anlamda kullanılmamıştır. Bu durum gösteriyor ki bir organ adı, sadece olumlu ya da sadece olumsuz anlamda kullanılmayabilir. Yani aynı organ adı, hem olumlu (*burnu bile kanamamak*, *dilinden düşürmemek*, *göz doldurmak*, *kulaklarının pasını gidermek* vb.) hem de olumsuz durumları (*burun kıvrırmak*, *dili dönmek*, *göze batmak*, *kulakları paslanmak* vb.) ifade edebilir. Dolayısıyla da olumlu ya da olumsuz özelliği, tek bir organ ismine atfetmek doğru değildir. Yani *deri* hariç, diğer organ isimleri hem olumlu hem de olumsuz anlamlı deyimler içerisinde kullanılmışlardır.

Deyimler, pek çok araştırmacının ilgisini çekmekte ve bu yöndeki bilimsel çalışmalar da devam etmektedir. Bugüne kadar Türkiye Türkçesindeki, Türkçenin diğer lehçelerindeki ve başka dillerdeki deyimler incelenmiş, Türkiye Türkçesi ile Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde ve günümüz lehçelerinde kullanılan deyimler ve başka dillerdeki deyimler karşılaştırılmıştır. Ancak deyimlerin anlam ve biçim-anlam ilişkisi üzerine yapılmış yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, duyu organlarıyla kurulan deyimler üzerinden deyimlerin anlam özelliklerinin belirlenmesine bir yönüyle de olsa katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1999). *Türkçenin Gücü*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (1995). *Türkçenin Sözcüklüğü*, Ankara: Engin Yayınevi, s. 26.
- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ö. Asım (1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- AKSOY, Ö. Asım (1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* için bk. (www.tdk.gov.tr)
- BOLULU, Osman (1998). "Deyimler-Deyimlemeyenler", *Türk Dili Dergisi*, S.64, ss. 16-18.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). *Deyimlerimiz*, İstanbul: Özgül Yayınları Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi.
- DOERFER, Sir Gerard (1983). "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-81*, ss. 1- 16.
- DOĞAN, Levent (2005). "Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme -Ana ve Ara Temel Kelimeler-", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, ss. 141-163.
- EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973-1975). *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler 1-2*, İstanbul.
- HAMİDOV, Hayrulla (2006). "Türkçe Deyimlerin Anlam Özellikleri: Konuşma İle İlgili Deyimler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 22, ss. 39-45.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1988). "Kelime Grupları ve Kuralları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, s. 221.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi.
- KARTAL, Numan (1990). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Birsan Yayınevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LAKOFF, George - JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live By*, Chicago- London: Chicago Üniversitesi Yayınları.
- ONAN, Bilginer ve ÖZÇAKMAK Hüseyin (2014). "Türkçe Deyimlerde Dil Farkındalığı ve İşlevsel Dil Kullanımı", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, S. 2 (1), ss. 1-22.
- ÖZON, M. Nihat (1945). *Türkçe Tâbirler Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- SARAÇBAŞI, M. Ertuğrul - MİNNETOĞLU, İbrahim (2002). *Örneklili ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- ŞAHİN, Hatice (2004). *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, s.1.
- ŞAHİN, Hatice (2009). "Kaşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler", *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009, s. 2035.
- Türkçe Sözlük* (2011). 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZUN, Leyla SUBAŞI (1991). "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 29-39.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna - ÖRDEM, Eser (2007). "İnsan Dili - İnsan Bedeni İlişkisi ve Türkiye Türkçesi", *Türk Kültüründe Beden Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ve Uygulamaları Enstitüsü, İstanbul.